

OP ZOEK NAAR DE BRUSSELSE BEGIJNHOVEN

DEEL 1:

BEGIJNHOF ONZE-LIEVE-VROUW TEN WIJNGAARD OF GROOT BEGIJNHOF

Hugo Vanden Bossche

Bij de beschrijving van de Brusselse begijnhoven worden er meestal drie vermeld, namelijk het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ten Wijngaard, ook Groot Begijnhof genaamd, het pas in 1646 opgerichte Klein Begijnhof en, hoewel Anderlecht pas in 1394 bij oorkonde van hertogin Johanna van Brabant bij de stad Brussel werd gevoegd, wordt het in 1242 gestichte kleine begijnhof van Anderlecht ook bij de Brusselse begijnhoven gerekend. Daarnaast hebben er nog begijnhoven bestaan, waaronder het door de patriciërsfamilie Clutinck gestichte Arca Dei (Terarken) en het in de schaduw van Sint-Goedele in 1272 door Hedwige van Meerbeke gestichte begijnhofje dat in 1305 in het bezit kwam van Hedwige Blomart, in Brussel beter bekend als Bloemardinne.

Dertiende eeuw

De eerste begijnen (*baghijnen*) waren vrome vrouwen die verspreid woonden en buiten de eerste stadsomheining bij de Lakensepoort samen kwamen bidden in een kleine kapel ter ere van ‘Onze-Lieve-Vrouw ten Wijngaard’, waar een priester, Renier van Breeteyck (Breeteycken), de Heilige Mis celebreeerde. De Brusselse begijnen hebben dus niet gewacht op de pauselijke bul van Innocentius IV uit 1247, waarin zij de toelating kregen om de getijden te lezen. In 1248 was er al een infirmerie, waar arme zieken werden verzorgd.¹

Nu wordt meestal aangenomen dat het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ten Wijngaard, ook begijnhof van de Wingerd, *Vinea Beginarum* of Groot Begijnhof genaamd, in ca. 1250 werd gesticht. Als stichter geldt bovenvermelde Renier (René) van Breeteycken, pastoor van Meerbeek, de eerste provisor, die ook de eerste statuten zou hebben opgesteld.^{1,2}

Op 6 maart 1250 gaf de bisschop van Kamerijk, Nicolaas III van Fontaines, zijn toestemming om een huis te bouwen voor de (mogelijk) eerste begijnen van ‘De Wijngaard’: de vier dochters van een rijke landbouwer (cijnsontvanger?) uit Gooik. De aanwezigheid van de rijke juffrouwen Beatrijs, Helewijde, Ade en Katelijn en hun nicht Katelijn¹ heeft ertoe bijgedragen dat vele dochters uit rijke patriciërsfamilies intraden. Frans Verachtert³ verwoordt het als volgt: “Het rijke Brabantse land rondom de latere hoofdstad... dreef van bij het ontstaan in de eerste helft van de dertiende eeuw zoveel toestromende devote zielen naar de oevers van Zenne en Molenbeek, dat de groei van honderd tot tienmaal dat getal geen eeuw tijd vergde.”

Tussen 1250 en het derde kwart van de 14de eeuw staat er nog heel wat te gebeuren. In 1252 stemden het Kapittel van Sint-Goedele en de pastoor van Molenbeek – het begijnhof was toen afhankelijk van de parochie van Sint-Jans-Molenbeek – erin toe dat de begijnen zich op het terrein aan de Lakensepoort (*Zwarte poort*) vestigden, de offeranden van de kapel konden innen en er de afgestorvenen mochten begraven (het kerkhof werd al in 1246¹ ingezegend door de Heilige Bonifatius van Lausanne of van Brussel). De begijnen verbonden er zich toe om aan de kanunniken en de pastoor jaarlijks per begijn twee zilverlingen te betalen. Dezelfde akte voorzag ook voor hen in de benoeming van een pastoor door het Kapittel, die in oktober 1252 door de bisschop werd bevestigd. In 1254 kregen de Brusselse begijnen via de pauselijke gezant de bevestiging dat ze onder de bescherming van de Heilige Stoel stonden.¹

Zeer gedetailleerde statuten^{1,2}

Uit het bovenstaande blijkt dat de Brusselse begijnen onder kerkelijk gezag kwamen van zodra ze als gemeenschap op één bepaalde plaats gingen samenwonen en dat ze van bij de stichting volgens de door de stichter opgestelde statuten moesten leven. Deze door pastoor Renier van Breteycken opgestelde statuten werden na zijn overlijden in 1256 aangepast en door hertog Jan I in 1271 aanvaard en in 1272 door de bisschop van Kamerijk, Ingelram of Enguerrand II van Créqui, goedgekeurd.

Deze statuten stipuleerden dat het begijnhof zou geleid worden door vier meesteressen, “*voorzichtig, wijs en bescheiden*”, door de pastoor en vier voogden (momboren, *momboirs*). De opbrengst van de gemeenschapsgoederen zou worden aangewend om de kapelanen te vergoeden, om de onkosten van de infirmerie te dekken, om het onderhoud van afsluitingen, hagen, bruggen, wegen en grachten te bekostigen, om de lonen van het huispersoneel uit te betalen en voor de bedeling aan de armen. De inkomsten van de kapel moesten vooral worden gebruikt voor het onderhoud van de kapel en de aankoop van kaarsen, liturgische gewaden en objecten nodig bij de eredienst.¹ Dit viel onder de verantwoordelijkheid van de kerkmeesteres. Eén van de meesteressen bestuurde de infirmerie, waarin in 1585 een kapel werd ingewijd (in een inventaris van 29 januari 1800 wordt vermeld dat er een groot aantal schilderijen aanwezig was, zonder de naam van de schilders te vermelden¹). Daarnaast was er de fundatie van de Heilige-Geesttafel (ook *Kiste* of *ter Kisten* genoemd). Deze fundatie werd eveneens geleid door een meesteres, maar in tegenstelling tot andere begijnhoven werd dit huis niet bediend door begijnen, maar door een bediende en meid. In dit huis was ook de bakkerij gevestigd. Hier mocht alleen brood worden gebakken voor de bewoners van het Hof en voor bedeling aan de armen. Dat de begijnen niet altijd alleen maar de begijnhofbewoners bevoorraadden, blijkt uit het feit dat ze regelmatig in de clinch lagen met het bakkersgilde. In de statuten wordt vermeld dat de meesteressen zonder de toelating van de pastoor en de momboren geen enkele uitgave mochten doen. Dat is niet verwonderlijk, want vrouwen hadden geen rechtspersoonlijkheid.

Op dit schilderij, dat Gaspar de Crayer (1582 - 1669) omstreeks 1635 schilderde voor het Drievuldigheidsaltaar in de kapel van de infirmerie, staan de vier momboren die in de zeventiende eeuw de financiën van de Kiste, infirmerie en kerk superviseerden. De man bovenaan rechts is mogelijk een zelfportret van Gaspar de Crayer. De pastoor links vooraan is Joannes Muytens, de vermoedelijke auteur van De gheestelycke vryagie (1624). (Foto: copyright KIK/IRPA, Brussel). Het schilderij behoort nu tot de collectie van het Museum van het OCMW van Brussel (Hoogstraat 298A 1000 Brussel).

De eerste begijnen uit Luik, Nijvel of Oignies-sur-Sambre hadden geen statuten, maar bij het opstellen ervan zouden ze zeker geen huispersoneel vermeld hebben. Wat in de statuten ook opvalt, is dat geen enkele weduwe mocht worden aanvaard wanneer ze niet in staat was om een eigen huis te laten bouwen. Zoals in de andere begijnhoven konden de begijnen een huis bij testament overdragen aan een andere begijn (familie), maar finaal werden de begijnenhuizen bij overlijden eigendom van het Hof. Wat in deze statuten overeenstemt met die van de andere begijnhoven, is dat de Brusselse begijnen alleen beloofden kuis en sober te leven en hun oversten te gehoorzamen en dat zolang ze op het begijnhof woonden.

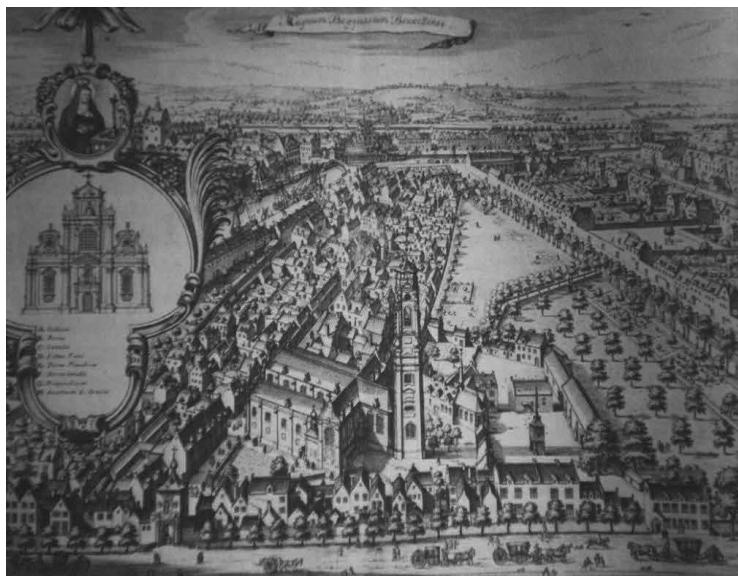
Armoede behoorde niet tot hun leefregel en de bewaarde schenkingen en testamenten bewijzen dat. Drie voorbeelden ⁴: in december 1273 maken de plebaan en een kanunnik van Sint-Goedele de schikkingen bekend die begijn Elisabeth van Pepingen getroffen heeft in verband met de jaarmis die zij instelt voor haar nagedachtenis in Sint-Goedele. De financiering ervan gebeurt met de inkomsten van een weide die zij bezit in Evere. Begijn Edwige van der Markt stelt in augustus 1280 een jaarmis in voor haar ouders. De financiering ervan gebeurt met de inkomsten van een erf aan de Spiegelbeek (mogelijk tussen de huidige Grasmarkt, Terarkenstraat en de Zenne) in Brussel. In april 1284 schenken de begijnen

Clementine van Luxum en Elisabeth van Ternat aan het Kapittel een halve bunder grond (ca. 45 aren) in eigengoed (*allodium*), gelegen in Boendael (de huidige wijk Terkamerenbos-Louizalaan).

Van de dertiende naar de veertiende eeuw

Uit de statuten blijkt dat het Groot Begijnhof van Brussel al in 1272 beschreven kan worden als een omwalde vlakte, doorsneden met grachten. Er was een kapel, een infirmerie en een Heilige-Geesttafel, een begijnenpastoor en er moeten toen ook al kapelaans geweest zijn. Het begijnhof was ommuurd, met ten noorden en ten zuiden twee poorten, en was gelegen tussen de huidige Lakensestraat, Vaartstraat, Kolenkaai en Brandhoutkaai. ⁴ Tot begin 19de eeuw vertoonde het begijnhof het typische schema van een straatbegijnhof, doorsneden door een hoofdstraat, de huidige Begijnhofstraat, met talrijke parallelle straatjes aan weerszijden. Een deel van het stratenpatroon is nu nog te zien in de Vlierwijk. ²

Achter de infirmerie waren bleekweiden en een wasserij, een boomgaard en moestuinen, die zich uitstrekten tot aan het kanaal van Willebroek, dat in 1561 werd opengesteld en een belangrijke scheepvaartverbinding tussen Brussel en Antwerpen vormde.

Groot Begijnhof van Brussel, prent door J. Harrewijn (A. Sanderus, Chorographia sacra Brabantiae, 1727) ²

In 1275 werd het ‘beschermheerschap’ (patronaat) door het Kapittel overgedragen aan de abt van de cisterciënzerabdij Sint-Bernardus van Hemiksem.¹ De beslissing werd genomen door abt Arnold van Villers en de plebaan van de minderbroeders op initiatief van hertog Jan I zelf. Als compensatie kregen de kanunniken van de hertog twee ‘*prebenden*’, dat is een rente uit kerkelijke goederen die aan een kanunnik als vergoeding werd toegekend voor een door hem te verrichten geestelijke bediening.

Deze merkwaardige maatregel blijft van kracht tot in 1649. Dat het patronaat van het begijnhof naar Hemiksem verhuist, is echter niet zo verwonderlijk. In 1221 wordt de Brusselaar Willem van Dongenberg abt van de cisterciënzerabdij van Villers-la-Ville en 12 jaar later stichtte hij een abdij in Vremde. Dertien jaar later verhuist de gemeenschap naar Hemiksem, waar zij de abdij van Sint-Bernardus aan de Schelde stichtte. Hoewel de abdijen in Villers en Hemiksem vrij ver van Brussel liggen, laten zij toch hun invloed op het leven in de stad gelden. Deze abten waren door de omvang van hun domeinen economische zwaargewichten. Zij zetelden in de Staten van Brabant en waren vaak meer bezig met zakendoen en politiek bedrijven in Brussel dan met bidden in hun abdijen.⁴

De Brusselse begijnen moeten wel goede connecties met het hertogelijke hof hebben gehad. Op 13 juni 1271 geeft Jan I de begijnen de toelating om binnen de omheining van het begijnhof een korenwatermolen op de Molenbeek te bouwen.⁵ Voor het gebruik van het water van de Molenbeek moesten ze wel een cijns van 12 *deniers* (penningen) betalen.¹ De begijnenmolen is waarschijnlijk bij de werken aan de nieuwe vestingen in 1574–1578 afgebroken; in 1599 was hij zeker niet meer aanwezig.⁵

Zoals in de meeste begijnhoven waren de Brusselse begijnen actief in de toen belangrijkste **industriese sector**: de textiel.⁴ Deze sector werd gecontroleerd door de lakengilde(n), in 1282 voor de eerste keer vermeld, maar de begijnen ontsnapten aan deze controle. In 1296 poogde de Gilde opnieuw hen te controleren, maar de meesteressen slaagden erin de Gilde-afgevaardigden rond de onderhandelingstafel te krijgen. Zij waren bij de vergadering vertegenwoordigd door Godfried van Aarschot, de broer van de overleden hertog Jan I (†1294). Het resultaat van de discussie was wat we nu een ‘collectieve arbeidsovereenkomst’ zouden noemen. Samengevat: de (onbemiddelde) begijnen houden zich bezig met het zuiveren en uitpluizen van de wol en voortaan zullen zij daarvoor hetzelfde loon ontvangen als de andere arbeiders.⁴

Doordat het begijnhof geen gildeverplichtingen had, goed georganiseerd was en de arme begijnen in vergelijking met de textielarbeiders minder nodig hadden voor hun levensonderhoud en dus goedkope werkkrachten waren, vormden de begijnen een geduchte concurrentie voor de textielindustrie. Dit werd door vele Brusselaars niet op prijs gesteld en gaf aanleiding tot verdachtmakingen, vooral in verband met hun beweerde inhaligheid en seksuele begeerten, conflicten en, zoals verder nog wordt beschreven, satirische teksten.

In 1303 beloofde de hertog van Brabant, Jan II, tot lfenis van zijn ziel (*pro refrigerio animae suae*) vrijstelling van erfdiensbaarheid. Daarnaast beloofde hij hun niet meer te overladen met taksen en belastingen.¹ Dit was toen een belangrijke toegeving, want het hertogdom ging gebukt onder de hertogelijke schulden. Die enorme schuldenberg was te wijten aan de expansie- en prestige-politiek van Jan I.⁶

De begijnen zelf bleken in die tijd geen financiële problemen te hebben, want in de veertiende eeuw werd een driebeukige, basilicale gotische kerk met kruisingtoren gebouwd.² Vanaf zijn stichting tot in 1310 moet het Brusselse begijnhof zeer snel tot één van de grootste

begijnengemeenschappen in de Lage Landen uitgegroeid zijn. Het was naast dat van Mechelen het grootste begijnhof in de Nederlanden.

Begijnen in diskrediet

De middeleeuwse (mannen)maatschappij heeft echter problemen met enerzijds de vele gunstmaatregelen die de begijnengemeenschap van de opeenvolgende hertogen krijgt en anderzijds worden de begijnen op grond van hun lekenvroomheid zonder een erkende orderegel al gauw verdacht van ketterij.

In de 13de en het begin van de 14de eeuw behoorden begijnen, althans volgens sommige inquisiteurs, tot “ketterse sekten”. Een aantal ‘begijnen’ kwam op de brandstapel terecht, onder anderen: Lutgarde de Trèves (†1231), Aleydis van Cambrai (†1236) en Marguerite Porete (†1310).⁷ Er zullen nog wel meer begijnen geweest zijn die de ‘regels’ van de Kerk aan hun laars lapten, maar de twee belangrijkste redenen voor vervolging waren deze:

- uit maatschappelijk oogpunt verpersoonlijkten de begijnen een beweging die te veel aan de mannelijke autoriteit ontsprong;
- zij doorbraken het monopolie van de clerus.

De begijnen werden in 1274 door magister Guibert (Guibertus Tornacensis) als volgt omschreven⁷: *“Je treft te onzent vrouwen aan die men begijnen noemt en van wie sommigen zich laten voorstaan op hun scherpzinnigheid en zich verheugen om nieuwigheden. Ze hebben de mysteriën van de Heilige Schrift verklaard en ze vertaald in het Frans, terwijl zij die echt onderlegd zijn in het bestuderen ervan, ze amper begrijpen. Ze lezen ze samen, achteloos, stoutmoedig, in kleine conventen, in donkere cellen, zelfs op pleinen.”* Dit, en vooral dat zij *“redetwisten over geloofszaken”*, iets wat voorbehouden was aan mannen (de clerus), kon door de Kerk niet worden getolereerd.

Concilie van Vienne

Op vraag van vooral de Duitse bisschoppen, maar ook met ‘steun’ van Filips de Schone schaft paus Clemens V tijdens het Concilie van Vienne (Frankrijk, 1311-1312) deze “niet-erkende en gevaarlijke orde” ten eeuwigen dage af en hij verbiedt, “op straffe van de kerkelijke banvloek”, dat zulke begijnen nog verder zouden voortbestaan.⁷

In Brussel werden de begijnen niet direct in de ban geslagen, maar het Groot Begijnhof werd in 1317 toch gesloten. De begijnen hebben toen hun huizen (moeten) verlaten. Een aantal onder hen heeft beschutting gezocht in de omgeving van Sint-Goedele⁸ en misschien werden sommigen ook door Hedwige Blomart opgevangen.⁹

Gelukkig hebben zowel kerkelijke als wereldlijke overheden de begijnen in de bisdommen Atrecht, Doornik, Kamerijk en Luik bij paus Johannes XXII verdedigd. Deze paus liet een onderzoek instellen naar de rechtgelovigheid van de in deze bisdommen op een begijnhof of in een convent wonende begijnen. Na deze doorlichting werd de verdenking van ketterij

opgeheven en werden de begijnen van het Brusselse begijnhof in 1323 van alle blaam gezuiverd.⁷ Dat jaar werden de statuten uit 1272 opnieuw door de bisschop goedgekeurd.¹

Ruusbroec en de begijnen

Ondanks het feit dat de begijnen van paus Johannes een gunstig rapport kregen, vinden we in *Die gheestelike brulocht* – een werk dat Jan van Ruusbroec mogelijk na 1320, maar vóór 1343 te Brussel heeft geschreven – dat de mystieke schrijver in het begijnhof van Brussel bepaalde personen heeft gekend die hij als slachtoffers van een vrij verspreide mystieke beweging beschouwt.¹⁰ “*Deze mensen kiezen voor een louter passief ondergaan, zonder enige werkzaamheid noch van God, noch naar de medemens toe. Want, zo menen zij, als zij zelf ook maar het minste werk zouden verrichten, zouden zij God hinderen in zijn werk. Daarom blijven zij ledig van alle deugden en wel zo ledig, dat zij God niet willen danken of loven en dat zij kennis noch liefde bezitten en zelfs niet meer willen bidden noch verlangen. Want wat zij zouden kunnen afsmecken of verlangen, dat hebben zij naar hun mening reeds. Zij zijn zo arm van geest, dat zij zonder wil zijn en alles hebben verlaten en leven zonder eigenheid of enige voorkeur. Zij menen dat zij reeds alles bezitten waarvoor de oefeningen der Heilige Kerk dienen en ingesteld zijn (zij hadden de Kerk niet nodig). Deze mensen kan men moeilijk onderkennen tenzij men zelf wordt verlicht (H. Geest). Want zij zijn dikwijls spitsvondig en kunnen afwijkingen schoon verbloemen en met glossen verklaren. Zij zijn zo eigenzinnig, dat zij liever doodgingen dan op enig punt hun mening te veranderen.*”¹⁰

Deze personen zagen zichzelf als geestelijk volmaakte mensen, die de hoogste graad van godsschouwing (contemplatie) hadden bereikt. Het afstand nemen van alle deugden, de volkomen tenietdoening van eigen wil en verstand, de afwijzing van elk verlangen, omdat men overtuigd is al alles te bezitten, zijn stellingen die men terugvindt in het door Margaretha Porete geschreven boek *De spiegel van de eenvoudige zielen*.¹⁰ Het waren de uit de context van dit boek gelichte stellingen die deze waarschijnlijk volkomen orthodoxe begijn uit Valenciennes als ketterse op de brandstapel hebben gebracht.¹⁰ Mogelijk werden losse citaten uit Porete's boek ook bij een aantal Brusselse begijnen overgeleverd en zijn het die begijnen die Ruusbroec bedoelt. Later heeft men de volgelingen van deze ‘mystieke beweging’ de vrienden of broeders en zusters van de Vrije Geest genoemd.

Zusters van de Vrije Geest

Uit een proces van 1410-1411 blijkt dat Brusselse begijnen een rol speelden in de ketterse beweging van de Vrije Geest.¹¹ De begijnenbeweging wekte van meet af aan grote argwaan. Een semi-lekengemeenschap van alleenstaande vrouwen die geen erkende orderegel aannamen, geen mannen duldden in de interne keuken en buiten de kerkelijke tucht vielen, kon niet koosjer zijn. Naar de middeleeuwse overtuiging hadden vrouwen en zeker ongetrouwde vrouwen, zoals begijnen, het moeilijk met de naleving van de geboden in verband met seks. Vooral in Brussel^{11,12} hadden zij een slechte naam. Ze waren in 1410-1411 betrokken geraakt bij een ketterproces tegen een sekte van de beweging van de Vrije Geest, namelijk de sekte van de *homines intelligentes* (‘verlichte mannen’, deze sekte wordt soms

ook als een ketterse nudistensekte beschreven), waartoe zowel priesters als notabelen zouden hebben behoord. Deze kettters gaven zich in het bijzonder over aan ‘adamtisme’, wat wil zeggen paradijselijke, dus zondeloze vrije liefde, wat dat ook mag betekenen, in de vorm van daadwerkelijke pogingen om het aards paradijs weer voor duizend jaar in ere te herstellen. Daartoe dansten ze naakt rond in inspirerende boomgaarden, waarbij ze zich toelegden op paradijsseks, zoals het procesverslag vermeldt. Hun Eva’s hebben ze gevonden in het begijnhof. Van deze halfreligieuze vrouwen werd beweerd dat zij belangstelling hadden voor zondevrige lustbeleving en daardoor voldeden aan de wensdromen van de plaatselijke vrijegeesterij. ¹¹ Volgens de processtukken zouden ze zich jarenlang van de verlangde taak gekweten hebben. Het proces schijnt op een sisser te zijn afgelopen; de begijnen moesten zich wel nog jaren daarna in het openbaar boetvaardig tonen vanwege de beweerde ongepastheden. De leider van de sekte, Willem van Hildernissen, moest zijn zondige geloof en praktijken in het openbaar afzweren, ook in Den Wijngaerd bij de begijnen. ¹²

Boerden

Misschien was dit proces een uitloper van de agressieve manier waarop de Brusselse begijnen door de middeleeuwse mannenmaatschappij in diskrediet werden gebracht. In het in opdracht van Willem van den Heetvelde, onder andere schepen en bestuurder van de lakengilde, vervaardigde ‘handschrift-Van Hulthem’ (tussen 1405-1408) komen twee satirische rijmteksten (boerden) uit de late veertiende eeuw voor, getiteld *Van eenre baghinen* en *Dits van den tanden*. ¹¹ In beide boerden worden de begijnen belachelijk gemaakt door te suggereren dat ze eigenlijk alleen maar hun dagen vullen met seks en het solliciteren ernaar. Op zichzelf is dat niets bijzonders; er is een lange traditie in de West-Europese literatuur om alleenstaande vrouwen zo aan te pakken. ¹²

Maar het waren niet alleen de begijnen die bespot werden. Ook de minderbroeders (*Bervoete Bruers*) werden niet gespaard ⁶, maar zij werden wel door de overheid beter beschermd dan de begijnen. Sommige 16de-eeuwse ballades moeten wel erg kwetsend geweest zijn. In Antwerpen werd in 1547 de schoolmeester en rederijker Pieter Schuddemate onthoofd, omdat hij een ballade had geschreven waarin de wandaden van de minderbroeders aan de kaak werden gesteld. ¹¹ Op 26 januari 1560 vaardigde Filips II een plakkaat uit, waarin bepaald werd dat alle spelen, refreinen en liedjes waarin religieuze thema’s werden aangesneden, moesten worden voorgelegd aan de lokale geestelijke en wereldlijke autoriteiten. Het plakkaat zou later nog verschillende keren worden bekrachtigd en uitgebreid. De ordonnantie van 1601 stipuleerde dat woorden en gebaren die enkel tot doel hadden “*om te corrumperen ende bederven alle goede manieren*”, uit den boze waren. Dit plakkaat beoogde dus niet enkel de religieuze orthodoxie, maar ook de goede zeden. ⁶

Van de veertiende naar de zeventiende eeuw

Nadat de poorten van De Wijngaard in ca. 1333 weer echt opengingen, ⁷ moet de bevolking van het begijnhof zeer snel toegenomen zijn. Men beweert dat in 1372 de begijnengemeenschap ca. 1200 leden telde ¹. Dat is ongeveer 5,5 % van het aantal inwoners in

Brussel (ca. 21.900 in 1374⁶). Dit waren niet allemaal geproteste begijnen. Rijke begijnen hadden dienstpersoneel en vaak namen begijnen de opvoeding van meisjes uit hun familie op zich; bovendien trachtten ook steeds meer 'leken' (geestelijke dochters?) zich binnen de veilige muren van het begijnhof te nestelen.⁴ In de infirmerie werden niet alleen begijnen verzorgd, maar ook arme vrouwen van buiten het Hof opgevangen. Exacte cijfers over het aantal geproteste begijnen in de 14de eeuw heb ik niet gevonden. In 1526 waren er in de meeste Brabantse steden zeer veel religieuzen aanwezig. De verhouding tussen het aantal kloosterlingen, begijnen inbegrepen, en het globale bevolkingsaantal bedroeg in Brussel één op 33 tot 34.⁶ Er waren toen 383 begijnen, wat bijna evenveel (387) was als de reguliere vrouwelijke religieuzen in alle Brusselse kloosters samen.⁴

In de eerste helft van de zestiende eeuw kende het Groot Begijnhof een grote bloei en weinig problemen. Het bleef zelfs gespaard van de Beeldenstorm in 1566. Maar in 1579 kwam het Hof in een diepe crisis terecht. Op 5 juni van dat jaar werd het geplunderd door de calvinisten en werd de kerk toegewezen aan de lutheranen. Dat gebeurde waarschijnlijk nadat de door Willem van Oranje gestimuleerde religievrede op 18 september 1578 in Brussel was afgekondigd en de calvinisten, maar ook de lutheranen kerkgebouwen tot hun beschikking kregen.⁶ Gezien de lutheranen de Beeldenstorm veroordeelden, had de begijnhofkerk mogelijk niet te lijden onder de Brusselse Beeldenstorm (1579) en was het patrimonium van de kerk althans tijdelijk gered. Lang zou het echter niet duren, want in mei 1581 werd in Brussel de katholieke religie verboden. De goederen van de katholieke kerken en kloosters werden geconfisqueerd; de begijnhofkerk werd verkocht en in 1584 gedeeltelijk gesloopt.

Een nieuwe start

Na het concilie van Trente (1545-1563)

Op 19 maart 1585 stuurt Alexander Farnese, hertog van Parma, het infanterieregiment van Antoon Van Gougnies Brussel binnen om voor de Spaanse koning, Filips II, de stad in bezit te nemen.⁴ Daardoor kon de in 1583 door Filips II benoemde aartsbisschop van Mechelen, Joannes Hauchin (Hauchinus), op 23 maart naar Brussel terugkeren. Hij was daar achtereenvolgens kanunnik en deken van het Sint-Goedelekapittel en aartsdiaken geweest. Hij herstelde onmiddellijk de katholieke erediensten en waarschijnlijk konden dan ook de begijnen terugkeren naar hun Hof.

Het was deze aartsbisschop die in 1588 de uniforme statuten uitvaardigde voor alle begijnhoven binnen het aartsbisdom.⁷ Het Brusselse begijnhof viel toen onder het beschermheerschap van de abt van de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem. De abt was vanaf 1570 tot 1649 bisschop van Antwerpen. Bisschop Hauchinus was vanaf het overlijden van bisschop Franciscus Sonnius tot hij Laevinus Torrentius (Liévin van der Beken) in 1586 tot bisschop wijdde, tevens administrator van het bisdom Antwerpen. Daardoor waren bovenvermelde statuten, mogelijk in afspraak met bisschop Torrentius, ook van toepassing op het Brusselse begijnhof.

Met deze statuten wordt de ondergeschiktheid van de begijnen aan de kerkelijke hiërarchie, onder meer door jaarlijkse “visitaties” van de bisschop of zijn afgevaardigde, verstevigd. Maar tegelijkertijd komt het bestuur van het begijnhof exclusief in handen van de meesteressen en de begijnenpastoor en wordt het onttrokken aan de wereldlijke macht. Het wordt de begijnen zelfs verboden een beroep te doen op wat beschreven wordt als “*autorités temporelles*”.¹ Een eeuw later (1691) is het de Brusselse begijnen, op straffe van boete, zelfs verboden de buitenwereld inzage te geven in het reilen en zeilen binnen de muren van het Hof.¹ In dat jaar wordt er ook een raad van zes begijnen opgericht die de meesteressen moet helpen bij het bestuur.

Mogelijk konden de begijnen in 1588 aan de wederopbouw van hun huizen beginnen. Pas in 1589 kregen ze van de vicaris van het aartsbisdom de toelating om geld in te zamelen voor de heropbouw van hun kerk. Maar het land was zodanig verarmd, dat deze ‘*crowdfunding*’ bijna niets opbracht. Na enkele bezittingen te hebben verkocht, konden ze een kapel bouwen in wat nog restte van de gotische kerk, die op 23 januari 1600 werd ingezegend. Waarschijnlijk werd toen ook de kapel van de infirmerie, ingewijd in juni 1585, gebruikt om alle begijnen de kans te geven de kerkdiensten bij te wonen.

Voor de echte wederopbouw en (tijdelijke) economische heropleving hebben de begijnen moeten wachten tot het aantreden van de Habsburgse aartshertogen Albrecht (°1559-†1621) en Isabella (°1566-†1633) en op het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) tussen de aartshertogen en de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën. De aartshertogen, voorvechters van de contrareformatie, herstelden de rust in de door godsdienstoorlogen geteisterde Nederlanden en zorgden voor de katholieke heropbloei met schitterende barokgebouwen en prachtige kunstwerken. Vooral aartshertogin Isabella steunde de Brusselse begijnen. Dankzij haar startte in 1620 de heropbouw van de kerk.⁷ Dit was nog niet de start van de bouw van de nu nog bestaande, prachtige barokke Sint-Jan-de-Doperkerk (St.-Jan-Baptist), want de bouw daarvan startte pas in 1657.

De aartshertogin moet zich thuis gevoeld hebben op het begijnhof. Op haar verzoek had men een miraculeus 13de-eeuws Mariabeeld uit Laken een tijdlang in de Brusselse begijnhofkerk geplaatst, zodat ze het dagelijks kon bezoeken. Ze schonk het beeld een nieuw kleed en een met diamanten bezette, gouden kroon.¹³ In 1622, een jaar na de dood van haar echtgenoot en het einde van het Twaalfjarig Bestand, organiseerde zij een processie, waarin het beeld naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken werd teruggebracht. N. Van der Horst (°1598-†1646) schilderde de optocht, waarin het beeld naar Laken werd teruggebracht. De aartshertogin, die een zwarte sluier draagt, wordt door 345 Brusselse begijnen voorafgegaan. Daarnaast lopen haar eredames en de muzikanten en hellebaardiers van het Hof in de processie mee.¹³

*N. Van der Horst (°1598–†1646) schilderde de optocht, waarin het beeld naar Laken werd teruggebracht. De aartshertogin, die een zwarte sluier draagt, wordt voorafgegaan door 345 Brusselse begijnen. Daarnaast lopen ook haar eredames en de muzikanten en hellebaardiers van het Hof in de processie mee.*¹³ (Museum van Brussel, Broodhuis)

Aartshertogin Isabella was op 20 december 1626, samen met de pauselijke nuntius, ook aanwezig bij de door de begijnen georganiseerde eerste plechtige viering van de Heilige Begga als patrones van de begijnen.⁷

Waarom werd de Heilige Begga naar voren geschoven?^{7,14}

Begga (°circa 620–†17 december 693) was een dochter van hofmeier Pippijn de Oudste (hofmeier van Austrasië, de eerste van de Pippiniden-familie) en Ida van Nijvel. Zij trouwde met Ansegisus. Hun zoon, Pippijn II de Middelste (Pippijn van Herstal), was op zijn beurt de vader van Karel Martel, die beschouwd wordt als de stamvader en naamgever van de Karolingers. De zoon van Karel Martel, Pippijn III de Korte, was de vader van Karel de Grote, de latere koning van het Frankische Rijk, die in 800 door paus Leo III gekroond werd tot keizer van het West-Romeinse Rijk. Begga lag dus aan de oorsprong van de dynastie van de Karolingers.

De stamboom van de hertogen van Brabant werd (met veel fantasie) ook via deze van de Karolingers aan de Pippiniden-familie gelinkt. In dit kader wordt de Heilige Begga, net als haar naaste (heilige) verwanten, als onmiddellijke voorlopers van Karel de Grote, ook verbonden met de Habsburgers en Brabanders en wordt ze beschreven als “*de seer Edele Doorluchtigste en Heilige Begga, Hertoginne van Brabant*”. Het waren vooral de uit rijke patriciërsfamilies afkomstige Brusselse begijnen die, met de steun van aartshertogin Isabella⁴, erop aandrongen dat ze “hun” aristocratische Begga als patrones en stichteres mochten vereren.

Over het feit of de Heilige Begga al dan niet iets te maken had met de begijnenbeweging, is veel strijd gevoerd en de geschiedenis geweld aangedaan. De kerkelijke overheid vond uiteindelijk een compromis om de voor- en tegenstanders tevreden te stellen: ze aanvaardde de Heilige Begga als patrones van alle begijnhoven. Maar blijkbaar vond ze het idee dat zij de stichteres van de begijnenbeweging zou zijn, historisch gezien onzin. Over de stichting heeft de overheid dan ook wijselijk gezwegen. Maar op vele begijnhoven werd zij in geschriften, liederen en lofdichten als de stichteres of moeder van de begijnen vereerd.

Zo schreef “den eerwaardighen heer Daniel Bellemans, Canonick van de Wyt-vermaerde Abdye van Grimberghen” in het liedboek *Den lieffelycken paradys-vogel*¹⁵ een tekst, getiteld: *Een Beggyntjen verlost uyt de slaverny van het Wereldts-Egypten, ende ghekomen in 't Landt van Beloften, ofte in den Hof van S. Begga.*

En in dit in 1670 te Brussel uitgegeven boek vinden we verrassend een lied met als titel: *Het Duysent-jarigh-Jubile van de H.M. Begga (Stemme: Philis myn tweede Ziel & Ghy zyt ons Suster broeyt in duysendt duysende, Genesis 24).*

In strofe drie klinkt het als volgt:

*Ghy siet nu klarelyck' In 't Hemelsch Koningh-ryck
Hoe een' die 't al verlaet op 't Aerde-ryck,
Kryght hondert fout wed'rom in 't Hemel-ryck;
Ghy kryght daer voor een Hertoghdom,
Een eeuwich Hemels Koningh-ryck wed'rom:
Ghy hebt nu voor een Hof van aerd' en stof
Menigh Beggyn-Hof, en het Hemelsch-Hof.*

Ook in de 18de-eeuwse lofdichten wordt Begga als moeder vermeld.¹⁶ Dit is onder andere het geval in het lofdicht dat in 1767 werd geschreven ter gelegenheid van de professie van Catharina Van den Velden... “als sy solmnelyck aen Jesus sigh verbind onder den regel van de H. moeder Begga”. Bij de professie van Maria De Coninck klinkt het in 1769 als volgt: “doende haere solemnele beloftens onder de regel van de H. moeder Begga”. Beelden en schilderijen van deze heilige zijn nu te vinden op alle begijnhoven, onder meer in de nis van de monumentale westgevel van de St.-Jan-Baptistkerk.

Beeld van de Heilige Begga (H. Sterckx, 1856) in de nis van de monumentale westgevel van de Brusselse begijnhofkerk. De overvloedige sculpturale ornamenten zijn kenmerken voor de vol plastische Italiaans-Vlaamse barok.⁹

Bouw van de barokke Sint-Jan-de-Doperkerk

De gotische kerk, althans wat er nog van restte, werd, mede uit prestigeoverwegingen, herbouwd in de heersende barokstijl van die periode. De in 1812 afgebroken jezuïetenkerk diende daarbij waarschijnlijk als model. De bouw startte op 15 juni 1657 en is pas eind 17de - begin 18de eeuw beëindigd. In 1770 werden zelfs nog twee portalen in de kruising van het schip en transept (kruisbeuk) toegevoegd. ² Koorabsis, middenschip en zijbeuken werden waarschijnlijk voltooid in 1676, waarna de kerk door aartsbisschop Alphonsus de Berghes werd ingewijd. De monumentale westgevel met (te) overdadig versierde ornamenten werd kort na de inwijding voltooid.

Westgevel van de Sint-Jan-de-Doperkerk in Brussel

Bij de bouw van de kerk, die stilistisch tot de vol plastische Italiaans-Vlaamse barok ² behoort, werden de resterende delen van de gedeeltelijk weer opgebouwde gotische kerk geleidelijk gesloopt naarmate de nieuwbouw vorderde. De fundamenten, de zuilbases van schip en viering en delen van de koorsluiting werden hergebruikt. Grafstenen uit de 15de tot 18de eeuw werden gebruikt voor een deel van de bevloering. Daardoor worden sommige grafstenen door de erop gemetste muren gedeeltelijk aan het oog onttrokken. Het opnieuw gebruiken van de fundamenten resulteerde in een barokke kerk met een gotisch grondplan. De lantaarntoren in barokstijl leunt tegen het koor aan en wordt geflankeerd door sacristieën. ²

Al dit werk had in augustus 1695 kunnen vernietigd zijn tijdens het bombardement van Brussel. In opdracht van Lodewijk XIV werd één derde van de bebouwde oppervlakte met de grond gelijkgemaakt; het begijnhof werd echter, samen met de wijken op de linkeroever van de Zenne, gespaard. ⁴ Een beschrijving van het patrimonium van de huidige kerk zal te lezen zijn in het volgende nummer van de *Begijnhofkrant*.

Sint-Jan-de-Doperkerk, nog steeds één van de mooiste Vlaamse barokgebouwen.

Financiering

De totale kostprijs bedroeg niet minder dan 331.318 gulden (Brabant).¹ Hoe hebben de begijnen zoveel geld gevonden? In eerste instantie heeft de raad van zes begijnen, samen met de meesteres, opnieuw een aantal begijnenhuizen verkocht. Daardoor kwamen er steeds meer leken op het Hof wonen. Daarnaast is men de inkomsten van de fundatie *Ter Kisten* gaan gebruiken. In feite heeft de raad zich toen geld toegeëigend dat geschonken werd voor liefdadigheidswerken en vooral ter ondersteuning van de arme begijnen ook *Kist-kinderen* genoemd.¹ Bovendien moest per convent waar de arme begijnen samenwoonden, 120 gulden per jaar worden betaald. Tegen dergelijke misbruiken hebben de momboren zich terecht verzet en klacht ingediend bij de Raad van Brabant. Tot hun verbazing werden zij zowel bij de kerkelijke als de wereldlijke autoriteiten in het ongelijk gesteld en bovendien mocht de raad de inkomsten van de infirmerie, bestemd voor de zieke, arme begijnen, gebruiken.¹

Om aan nog meer geld te geraken, werd op vraag van de toenmalige meesteres aan de nieuwe novicen 100 gulden intredegeld gevraagd. Om 100 gulden te verdienen, moest een metsers in de zomer 16 uur per dag gedurende 100 dagen werken¹⁷ en in 1665 bedroeg in Antwerpen het jaarinkomen van een geschoolde arbeider maximaal 250 gulden.¹⁸ Zo werd op het einde van de 17de eeuw het Groot Begijnhof een exclusief toevluchtsoord voor de rijke klasse. Die

selectie heeft zeker gewerkt: in 1526 waren er van de 383 aanwezige begijnen ca. 125 arm⁷; in 1765–1770 waren er nog 22 *Kist-kinderen*.¹

Achttiende en negentiende eeuw

In 1717 telde het begijnhof 500 begijnen, 10 novicen en 200 ‘leken’. Er moeten in 1730 heel wat meisjes op het begijnhof opgevoed zijn, want de gemeenschap telde toen 639 communicanten.⁴ In 1769 zijn de begijnen een gedeelte van hun grond kwijtgespeeld, want een deel van de dokken van het kanaal naar Willebroek werd aangelegd in de begijnenweide en -vijver. Toch bleven er nog 6,86 hectaren over.⁴ De *Kiste* werd toen nog goed gespijsd: een deel(tje) van de inkomsten werd gebruikt voor het onderhoud van 22 arme begijnen.¹ Zij kregen per jaar twee pond vlees, 27 halfponden boter en twee gulden zilver; per week kregen ze ook nog een paar broden. De rest van de inkomsten van de *Kiste* werd gebruikt voor de verfraaiing, uitbreiding en onderhoud van de kerk.

De inkomsten van deze *fondatie* bedroegen in de periode 1765–1770 ca. 10.130 gulden per jaar.¹ De inkomsten van de infirmerie bedroegen in dezelfde periode ongeveer 23.440 gulden per jaar. Dit enorme bedrag diende voor de verzorging van 43 begijnen en acht meiden. In feite moesten er slechts zes arme begijnen verzorgd en onderhouden worden; de andere bewoners betaalden een jaargeld van 100 tot 200 gulden.¹ Daaruit mogen we afleiden dat de begijnen van het Groot Begijnhof toen geen financiële zorgen hadden en zonder problemen de voor de bouw van de kerk mogelijk geleende gelden konden terugbetalen.

Ook Keizer Jozef II heeft dankzij de aanwezigheid van de infirmerie en *Kiste* de begijnen niet, zoals vele kloosterzusters wel, bij de ‘sociale parasieten’ gerekend. Waarschijnlijk beleefden ze toen een niet al te lastig begijnenleven.

In de 18de eeuw lijkt het stadsbestuur geleidelijk aan het besloten karakter van het Groot Begijnhof open te breken: de omwalling werd afgebroken en in 1760 moesten de grachtengordel en andere beken overweld of gedempt worden.¹ Aan de rest werd toen nog niet geraakt: er waren nog steeds naast *Ter Kisten*, de *Costerye* en de infirmerie een 27-tal fundaties, waaronder Groot-Gooik, mogelijk de oudste (1250?) fundatie van het begijnhof, de eerste begijnen waren afkomstig uit Gooik (zie boven), en een convent voor zeven tot acht begijnen, dat in 1605 opgericht werd door Jan Hovelmans, het hoofd van de kathedraalschool in Maastricht.¹ Daarnaast waren er dicht bij de kerk een pastorie en de huizen van de kapelaans.

Vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw voelden zich minder vrouwen geroepen om als begijn in te treden, mogelijk speelden de hoge intredekosten hierbij een rol. Daardoor kwamen er meer en meer huizen leeg te staan, minder welgestelde begijnen betekende ook minder giften; het begin van het einde?

Het begijnhof na de aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk (1 oktober 1795)

Zoals alle kerken werd op 19 november 1797 de kerk op het begijnhof gesloten, maar gezien pastoor de Bruyn de civieke eed had afgelegd – “*ik erken dat de algemeenheid der Franse burgers de soeverein is en ik beloof onderdanigheid en gehoorzaamheid aan de wetten der Republiek*”¹⁹ – werd de kerk opnieuw geopend.¹ Dit was van korte duur: de begijnen weigerden de beëdigde priester te ontvangen, zoals wordt getoond in onderstaande tekening.¹⁹ Toen werd de kerk ‘definitief’ gesloten.

Tekening in: P.A.J. Goetbloets, *Tijdsgebeurtenissen Brussel*, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. II, 1492, dl. III, fol. 176v

Al in 1801 werd de begijnenkerk een hulpkerk van de Finistèreparochie en ze werd op 16 augustus opengesteld voor de eredienst. Van toen af spreekt men van de parochiekerk St.-Jan-de-Doper. De Fransen moeten er lelijk huisgehouden hebben. Onder meer het barokke hoofdaltaar en ook het oksaal werden stukgeslagen; beide werden in 1803 vervangen door een altaar en eikendoksaal, afkomstig uit de abdij van Kortenberg.¹

In 1797 zouden er nog een 100-tal arme en hulpbehoevende oude begijnen in de gebouwen van de infirmerie gewoond hebben.²⁰ Deze begijnen mochten er wel blijven wonen, maar ze zijn wel hun kerk kwijt en in 1800 worden zowel de onroerende als roerende goederen onder toezicht van het Bestuur der Godshuizen geplaatst.² De inkomsten van het begijnhof werden

van toen af niet alleen meer gebruikt voor de opvang van arme en zieke begijnen, maar ook voor het verzorgen van arme, zieke vrouwen. In 1807 verbleven er in de infirmerie nog 90 tot 94 van hen.

Het bestuur van de infirmerie was niet meer in handen van een begijn; zij werd vervangen door een directeur (econoom).¹ Misschien mochten er begijnen als verpleegsters blijven, maar er werd ook een hoofdverpleegster aangesteld en drie verpleegsters aangenomen. Er kwam naast een arts ook een chirurgijn en een aalmoezenier (reeds in april 1802 had Napoleon een concordaat met paus Pius VII afgesloten). Of er nog lagere jobs voor de begijnen weggelegd waren, heb ik niet kunnen achterhalen, maar er werden alleszins een kok, bakker, portier, opzichter van de hoenderhof, koe hoedster, tuinier enz. aangenomen.¹

Tussen 1809 en 1811 werden enkele conventen voor de infirmerie in gebruik genomen en kregen ca. 20 ‘godshuizen’ (*hospices*) een convent toegewezen. Bij die ‘fundaties’ waren de in 1218 voor twaalf ‘begijnen’ gestichte fundatie Terarken en het Heilige-Drievuldigheidsgasthuisje, dat in de huizen (begijnhofje) van Heilwig Bloemaerts werd opgericht (1305–1357).⁹

In 1818 waren er 246 bedden beschikbaar, die meestal bezet werden door 100 hulpbehoevende 75-plussers, 40 jongere dames, 50 ongeneeslijk zieken, 16 zieke begijnen en 40 kostgangers.¹

De groepering van de verschillende stichtingen in de oude begijnenconventen en de nog oudere infirmerie was niet ideaal: ze lagen te ver uit elkaar en waren bovendien in slechte staat.¹ Het bestuur van de godshuizen, eigenaar van het Groot Begijnhof, startte een project op dat resulteerde in een monumentaal architectonisch ensemble: het Groot Godshuis (1824-1826), één van de meest prestigieuze verwezenlijkingen tijdens de Hollandse periode (1815-1830). De bouw ervan werd gekoppeld aan de aanleg van nieuwe straten. Daarbij werd een groot gedeelte van de gronden gebruikt. De rest werd in verschillende fasen verkocht en grotendeels nog vóór 1830 bebouwd.²

In 1834 is de laatste ‘Brusselse’ begijn overleden.⁷ Dit betekende meteen het einde van meer dan 580 jaar Groot Begijnhof in Brussel. Daarvan resten nu nog enkel de Sint-Jan-de-Doperkerk en een paar oude begijnenhuizen, onder meer de nummers 15 en 17 in de Begijnhofstraat.

Hugo Vanden Bossche

Literatuur

1. Henne A, Wauters A. (1845): *Histoire de la Ville de Bruxelles*, t. III, Brussel. pp. 529 -536
2. Mardaga P. (ed.) (1989): *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*, Stad Brussel, Binnenstad 1A, A-G, pp. 133-138, 142, 364-365

3. Verachtert F. (1973): *Voorsale des Hemels ofte Het Begijnhof in de XVII Provinciën*, Wegwijzer, Retie, p. 56
4. Jacobs R. (2004): *Een geschiedenis van Brussel*, Lannoo, Tielt, pp. 66-69, 165, 181
5. Martens M.: *Introduction à l'étude des moulins à eau de Bruxelles*, Le Folklore brabançon, Brussel, nr. 149, maart 1961
6. Van Uytven R.(2011): *Een dualistisch, maar machtig vorstendom (1261-1356)*, p. 104–105
 Marnef G. (2011): *Verscheurde geesten*, p. 335, 337, 338, 340
 Marnef G., Blondé B. (2011): *Een gebroken cultureel elan?*, p. 344
 in: Van Oudheusden J.A.F.M. (eindredactie & coördinatie): *Geschiedenis van Brabant - van het Hertogdom tot heden*, Zwolle en Leuven
7. Vanden Bossche H. (2013): *Begijnen, begijnhoven en het begijnhof van Turnhout*, Turnhout, pp. 17, 21-23, 25, 28, 35, 44, 53
8. Martens M. (1990): *Hedwige Blomart face au mystique Jean van Ruysbroec. Leurs milieux familiaux à l'épreuve des assertions de Pomerius, visant la Bloemardinne (1250-15ième siècle)*, Cahiers bruxellois, Nr 31
9. Vanden Bossche H. (2010): *Jan van Ruysbroec en de 'begijn' Bloemardinne*, **Begijnhofkrant nr. 27**, pp. 2-6
10. Verdeyen P.(1981): *Ruysbroec en zijn mystiek*, Leuven, pp. 19-24
11. Pleij H. (2007): *Het gevleugelde woord – Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*, Amsterdam, pp. 59, 289, 290, 630
12. Pleij H. (1988): *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*, Amsterdam, p. 160
13. Van der Elst W.: *De bedevaart van aartshertogin Isabella met de begijntjes van Brussel naar O.-L.-V. van Laken*, In de Historiografie, pp. 17–29
www.lakeningezoomd.be/magazine/201112101843_LACA1_14.pdf
14. Vanden Bossche H. (2012): *De heilige Begga, stichteres en patrones van de begijnenbeweging. Een succesrijke geschiedvervalsing*, **Begijnhofkrant nr. 36**, pp. 2-8
15. Daniel Bellemans (1670): *Op den Liefvelycken paradys-vogel*, De tekst van een druk uit 1674 is te vinden op http://www.dbnl.org/tekst/bell009denl02_01/bell009denl02_01.pdf, pp. 35-35, 174-176
16. Vercammen E., Mannaerts P. (2007): *Repertorium*, in: Mannaerts P. (ed.): *Beghinae in cantu instructae, Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen-eind 18de eeuw)*, Turnhout, p. 168, 171
17. *Beknopt overzicht van beroepen en salarissen in de zeventiende eeuw*, <http://www.geschiedenisportaal.nl/wp/2013/08/beknopt-overzicht-van-beroepen-en-salarissen-in-de-zeventiende-eeuw/>
18. Timmermans B. (2008): *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen*, Amsterdam, p. 30
19. De Maesschalck E. (2004): *De gevolgen van de revolutie voor de Kerk. 1780-1830*, In: Peter Nissen: *Geloven in de Lage Landen*, Leuven, pp. 154-155
20. Timmermans E. (2012): *Bruxelles anecdotique, la simpelhuys et le beguinage de Bruxelles*, <http://bruxellesanecdotique.skynetblogs.be/archive/2012/09/26/la-simpelhuys-et-le-beguinage-de-bruxelles.html>

